

İBN QUTEYBƏNİN "MUŞKİL-ƏL QURAN" (“مشكل القرآن”) ƏSƏRİ HAQQINDA

Xülasə

IX əsrin ortalarında orta əsr ərəb fəlsəfəsinin ən məşhur fiqurlarından biri olan İbn Quteybə Əhli-Sünni alimlərin, yəni Kalamıyyə və Mutazillit (ortodoks və müxalif müsəlman ilahiyatçıları) hərəkatlarına qarşı vuruşan Sünni alimlərə başçılıq edirdi. O, həyatının bir hissəsini Quran elminə həsr etmiş və müxtəlif üsullarla ilahi eşq sözünü araşdırmışdı. Yuxarıda qeyd olunan əsərlərdə, müəllif öz dövrünün müxtəlif təriqətləri və dini məzhəbləri ətrafında toplaşan filoloqlara ardıcıl cavablar verən iman tərəfdarlarının lideri kimi çıxış edir və öz təriqətinin ideyalarını qorumağa və yaymağa çalışır. Quranın filoloji tədqiqatlarında İbn Quteybə ərəb poeziyasının və nəzmin nümunələrini özünün “Müşkil əl-Quran” əsərində Quran mətnləri ilə müqayisə etmiş, Qurana uyğun olaraq, dilin standartları və üslubunu aydınlaşdırmağa çalışmış və müxtəlif bədii ifadələrdə Quran üslubuna üstünlük vermişdir.

Açar sözlər: ərəb ədəbiyyatı, Abbasilər dövrü, ərəb ədəbi tənqidi, İbn Quteybə, “Müşkil əl-Quran” əsəri

Giriş. II Abbasi dövrünün böyük ədiblərindən hesab olunan İbn Quteybənin çoxtərəfli elmi dünyagörüşü və geniş təhlillər aparmaq qabiliyyəti ona ərəb dilçiliyi, ədəbiyyatşünaslığı və Quran elmləri sahəsində çoxsaylı əsərlər yazmağa imkan vermişdir. Sələflərinin Qurana yazdığı təfsirlərlə tanışlıq, Quranın ehtiva etdiyi tarixi mövzular və xalq arasında yayılmış rəvayətlər ədibin yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir. O, Quranda söz və məna gözəlliyini aşkara çıxarmaqla, onun sırf ərəb üslubunda nazil olduğunu bildirmək məqsədilə özünün “Təvil müşkil əl-Quran” əsərini qələmə almışdır.

“Müşkil əl-Quran” (“مشكل القرآن”) İbn Quteybənin yaradıcılığa başladığı dövrdə qələmə aldığı ilk mükəmməl əsər hesab olunur. Bunu sübut edən dəlillərdən biri də odur ki, həmin əsərin adı onun “Təvil müxtəlif əl-Hədis” (“تأويل مختلف الحديث”) [1, s.83; 314] kitabında və “Kitəb əl-Ədəb”də (“آداب الكاتب”) [2, s.16] xatırlanmışdır. Müəllifin “Kitəb ğarib əl-Hədis” (“كتاب غريب الحديث”) əsərinin adı isə “Müşkil əl-Quran” da (“مشكل القرآن”) qeyd olunmuşdur [3, s.40; 60].

İbn Quteybənin digər kitablarında olduğu kimi, adıçəkilən əsəri də uzun müqəddimə ilə başlayır və orada Quranın bəyanının ecazı haqqında geniş məlumat verilir. Onun buradakı fikirləri ecaz məsələlərinin təsiri altında inkişaf edir və əhli-sünnə düşüncəsinə əsasən, Allah kəlamının nəzmi ilə bağlı ecazı, onun ərəblərin bütün yaradıcılıq nümunələrindən üstünlüyü vurğulanır [4, s.35].

Müəllif problemə ardıcılıqla yanaşır, tədqiqata Quranın üslubunun dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq baxımından təhlili ilə başlayır. O, Quranın ecazını müxtəlif tərəflərdən izah edir [5, s.68], onun nəzm xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirir və bunun bir neçə məsələ ilə bağlı olduğunu qeyd edir:

Birincisi: Sözlər zahiri forma baxımından bir-birinə uyğundur və həmin uyğunluq məna cəhətdən də mütabiqdir. Başqa sözlə desək, sözlərin zahiri formaları ilə mənalari arasında bir uyğunluq mövcuddur. Bu da öz növbəsində tam bir harmoniyaya səbəb olur. Oxucu nə sözlərdə, nə də onların ifadə etdiyi mənalarda ağırlıq hiss etmir.

İkincisi: Ayələrdə daxili bir ritm, musiqi və nəğmənin mövcudluğudur. Bu ritm və musiqi ayələr daxilindəki sözləri təşkil edən hərflərdən başlayır, ifadə və ayələri bütövlükdə ehtiva edir və müvafiq şəkildə, sözün məna yükünün dərəcəsiəndən asılı olaraq, bu və ya digər şəkildə artır və ya azalır. Adətən bədii yaradıcılıq nümunələrində ritm, musiqi ahəngdarlığı, vəzn və mənanın eyni dərəcədə saxlanması mümkün olmadığı halda, Quranda bu cür ahəngdarlıq və səs uyuması mənanın zəifləməsinə gətirib çıxarmır və əksinə, bunların hər ikisi bir-birini tamamlayır, səslənmə bilavasitə məna ilə sıx bağlı olur.

Üçüncüsü: Quran yuxarıda sadələdiyimiz və toxunmadığımız digər xüsusiyyətləri ilə ərəblərin bəyan və bəlağət sənətindən çox yüksəkdə durmaqdadır.

Dördüncüsü: Ehtiva etdiyi mənalardan zənginliyi və elmlərin dərəcəsi baxımından bir xəzinə olan Qurani-Kərim, eyni zamanda səmavi əməllərin və şəriət hökmlərinin mövcudluğu nəzərindən digər səmavi kitablardan fərqlənir. İndiyə qədər mövcud olan və qiymətə qədər yazılacaq kitablar fayda vermək cəhətdən onunla müqayisə oluna bilməz [1, s.18].

Beyincisi: Qurani-Kərim varlıq aləmində mövcud olanların eyni sudan qidalandığı, eyni torpaqda bitdiyi və eyni havadan udduğu halda, müxtəlif xasiyyətlərə malik olmaları, xüsusilə də bitkilərin ləzzət, qoxu və rəng baxımından bir-birindən fərqlənmələrini elə asan və eyni zamanda elə bəlağətli şəkildə bəyan edir ki, insanlara bir ibrət verir və sanki onlar bu dəyilənlərdən heç xəbərdar deyillərmiş kimi, nəzərlərini həmin məsələlərə və təsvirlərə yönəldirlər:

“وفي الأرض قطع متجاورات وجات من اغياب وزرع ونجيل صنوان وغير صنوان يسقى بماء واحد ونفضل بعضها على بعض في الاكل...” (الرعد: 4)

“Yer üzündə bir-birinə yaxın (qonşu) qitələr (müxtəlif iqlimli torpaq sahələri), eyni su ilə sulanan üzüm bağları, əkinlər, şaxəli-şaxəsiz xurma ağacları vardır. Halbuki Biz yemək baxımından onların birini digərindən üstün tuturuq...” (Ər-Rəd: 4)

Bütün bunlar Ulu Yaradanın qüdrət və qüvvətinin təzahürləri deyilmi?!

Altıncısı: Allah kəlamı insanın ruhuna təsir göstərir, onun qəlbini ehtirasa gətirir və ümumilikdə daxili aləmində bir coşğunluq oyaqdır. Ona qısa və uzun olmasından asılı olmayaraq, müxtəlif rəvayətlər nəql edir, ən incə məqamlara toxunmaqla, ayrı-ayrı məsələlər gətirir və nəhayətdə, ağıl sahibi olan insan övladına bunlardan ibrət götürməyi vacib buyurur: “Məgər düşünməzsiniz, məgər fikir etməzsiniz, məgər ibrət almazsınız?!” və s. İbn Quteybə həmin qissələrin sonluğundan doğan nəticələrin insanları üçün çox ciddi mesajlar olduğunu qeyd edir və bəşər övladının dünya və axirət həyatında öz işlərini tənzimləmək üçün onlara böyük ehtiyac olduğunu vurğulayır [6, s.87-89].

Ədib bundan sonra ərəb sözlərinin yaranma xüsusiyyətlərini araşdırmağa diqqət yetirir, onların üsul və qaydalarını şərh etməyə başlayır. O, şeirin ərəblərin digər deyim formaları arasındakı roluna, məna və vəzn xüsusiyyətlərinə, onların arasındakı uyğunluğa nəzər salır və bu bərdə belə deyir: “Allah-Taala ərəblərə verdiyi şeir təbini digər xalqlardan fərqli şəkildə bəxş etmişdir. Şeir onların elmlərinin qorunma yeri (xəzinə), ədəbiyyatlarının və nəşəllərinin əksolunma mənbəyi, tarixlərinin divanı və zamanın keçməsinə baxmayaraq, dəyişməz toplusu olmaqda qalır. Ərəb şeirində olan vəzn, qafiyə və gözəl nəzmin qorunması onu digərlərindən fərqləndirir. Orada ərəblərin bütün həyat şəraiti və məişəti əks olunmuşdur” [1, s.25].

“Müşkil əl-Quran” əsərinin müqəddiməsində verilmiş mövzu başlıqları bir daha sübut edir ki, kitabın yazılmasında əsas məqsəd Allah kəlamının ecaz məsələlərini araşdırmaqdan ibarətdir [7, s.658]. Buna görə də, ilk növbədə ərəb dilində olan sözlərin həqiqi və məcazi mənalari (أسرار الالفاظ), müxtəlif üsullar, şeir sənəti başda olmaqla, bəyan sənəti, vəzn, ifadə üsulları kimi mühüm məsələlər tədqiq olunur və ümumilikdə məcazın mahiyyəti ön plana çəkilir [8, s.56].

Əsərdə müəllif tərəfindən bir çox filosof, alim və digər dinlərdən olan rahiblərə verilən cavablardan da məlum olur ki, əsas məqsəd Quranın anlaşılmasında müəyyən əsaslıq yaratmaqdan ibarətdir. Müəllif əsərin müqəddiməsinin sonunda məqsədini açıqlayaraq yazır:

* Bakı Dövlət Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: naznar82@gmail.com

"Allahın kitabı filosof, ateist və digər dinlərdən olan alimlər tərəfindən zərbə və tənqidlərə məruz qalırdı. Onlar Qurandakı məcazların mahiyyətini dərk etmir, istiarə, təşbeh, təqdim, təxir kimi dil hadisələrini başa düşmür, Allah kəlamının batini mənalara nüfuz etməkdə aciz qalır və beləliklə, müsəlmanların müqəddəs kitabına iftira yağdırır, onu hörmətdən salmağa çalışırlar. Onların fəaliyyəti nəticəsində cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə mənsub adamlar arasında Quran barədə ziddiyyətli və səhv fikirlər formalaşır, Allah kəlamı ilə bağlı əsassız şübhələrə zəmin yaradılır. Bu cür fikirlər Peyğəmbərin(s) zamanında da mövcud olmuş, lakin Allahın Rəsulu(s) həmin insanlara tutarlı dəlillərlə cavablar vermiş və Allahın ayələri ilə onları mat qoymuşdu [1, s.120]. Allah-Təala bir neçə ayədə onların həmin iddiada olduqlarını təsvir etmiş və heç bir zaman bircə ayə belə gətirə bilməyəcəklərini qeyd etmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, onlar Allah kəlamını sehr, şeir, əvvəlkilərin əsatirləri, kahinlərin sözləri və s. kimi əsassız sözlər və ifadələrə aşağılamaqda davam etmişlər [9, s.342].

Kitabı nəzərdən keçirərək aydın olur ki, müəllif onu məcaz barədə ümumi məlumatla başlayır, bundan sonra isə istiarəyə keçir. Maraqlı və təəccüblü olan odur ki, İbn Quteybə bu əsərdə təşbehə ayrıca bir bölmə həsr etməmiş, təşbeh müqəddimədə məcazın növlərini sadalayarkən "təmsil" adı altında xatırlamaqla kifayətlənmişdir. Onun fikrinə görə, istiarə və təşbeh ekvivalentlik təşkil edir və bir-birindən çox da fərqlənməyən məfhumlar olmaqla, bədii ifadə vasitələrinin ünsürlərindən hesab olunur. Beş, altı, yeddi, səkkiz və onuncu fəsillər "məani" haqqında fikirləri ehtiva edir və bələğət alimləri də onları "məani elminin fəsilləri" hesab edirlər [10, s.79]. On bir və on ikinci fəsillər dilçiliklə bağlıdır. Doqquzuncu fəslə gəlincə, burada kitabın əvvəlində olduğu kimi, Quranın anlaşılmasındakı çətinliklərə etiraz edənələrə cavab verirlər.

باب الحكاية عنهم "Bəb əl-Hikayə humna" ("Onlar haqqında rəvayət") adlanan birinci fəslə gəlincə, müəllif burada onların Quranın qiraəti, üslubu, dilçilik və qrammatika baxımından, bəyan, məani və bədii məsələsi ilə bağlı

şübhələrinə cavablar verməyə çalışır, həmin məsələlərin hər biri ilə bağlı müvafiq misallar və dəlillər gətirərək deyir: "Onların qeyd etdikləri bütün məsələlərə aid dəlillər gətirdim. Qarşıma qoyduğum məqsədə çatmaq üçün ərəblərin söz sənəti ilə bağlı bütün mənbələrə diqqət yetirdim və nəhayət, bu kitabı hamının istifadə edə biləcəyi bir şəkildə bitirərək oxuculara təqdim etdim. Qoy, bu kitab Allahın həqiqi, düzgün yolundan uzaqlaşanlara bir yol göstərən olsun". Müəllif daha sonra Quranın qiraəti ilə bağlı onların şübhə və iddialarına cavablar verir, ixtilaf və çətinliklərinə son qoymağa çalışır. O, mövcud olan ixtilafı iki yerə – bir-birindən fərqli və bir-birinə zidd ixtilaflara bölmür və deyir: "Ziddiyyətli ixtilaflar mümkün deyil, Allaha şükür olsun ki, mən onlara Allahın kitabında rast gəlmədim. Onlar yalnız əmr və nəhy, nasix və mənsuxda ola bilər. Fərqli ixtilaf isə mümkün ola bilər [1, s.132]. Məsələn, "Yusuf" surəsinin 45-ci ayəsində olduğu kimi:

"وَقَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ..." (يوسف: 45)

"(Zindandakı) iki (cavan) oğlandan (adamdan) xilas olan (şərab paylayan) bir neçə müddətdən sonra (Yusif) xatırlayıb dedi..." (Yusif: 45) [11]

Müəllif bu ayədəki "Bədə ümmətin" (بَعْدَ أُمَّةٍ) ifadəsilə "bir müddətdən sonra" və ya "onu yaddan çıxartdıqdan sonra" kimi müxtəlif mənalara olduğunu bildirir. O, bu iki mənanın Allah-Təala tərəfindən Peyğəmbərə(s) nazil edildiyini vurğulayır.

Kitabın ikinci fəslə Quranı ziddiyyətli hesab olunan bəzi məqamlarla bağlıdır. Müəllif bu fəsildə Quranın ilahiliyinə kölgə salmaq istəyənlərin əsassız iddialarına cavab verməyə çalışır. Qeyd etmək lazımdır ki, onların bu məsələdə əsas iddiaları yaradılış ayələri – "Ayət əl-Xəlq" (آيات الخلق) ilə bağlı olmuşdur. Həmin alimlər göylərin və yerin, axirət gününün və oradakı hesabın, sual-cavabın, cənnət və cəhənnəmin və s. mahiyyəti ilə bağlı Quranı ziddiyyətli olduğunu iddia etmişlər [1, s.139]. Məsələn:

"فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْأَلُ عَنْ ذُنُوبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ" (الرحمن: 39)

"O gün nə bir insan, nə də bir cin günahı barəsində sorğu-sual olunmayacaqdır" (Ər-Rəhman: 39).

وَأَوْ يَوْمَئِذٍ لَنَسْأَلُنَّهُمْ أَجْمَعِينَ. عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ" (الحجر: 93-92)

"(Ya Məhəmməd!) Rəbbinə and olsun ki, Biz onların hamısını (bütün məxluqatı) sorğu-suala çəkəcəyik – (dünyada) etdikləri əməllər barəsində" (əl-Hicr: 92-93).

İbn Quteybə mənadə qaranlıq və çətinliyin olmasını aydınlaşdırmağı bəyan elminin ən geniş yayılmış problemlərindən hesab edir [12, s.67]. Şübhə yoxdur ki, hər bir dövrün yaradıcılıq nümunəsi həmin vaxtda yaşayan tənqidçilərin və tədqiqatçıların araşdırmalarının mövzusunda çevrilir. Bu da çox təbii, belə ki, anlaşılması çətin olan mənalara araşdırılmasına daha çox meyil göstərilir. Aydın mənalı fikirlərdən fərqli olaraq, müştəbəh ayələrin tədqiqinə həvəs ərəblərin tarixi, məişəti, dili, ədəbiyyatı və ümumilikdə bütün adət-ənənələrini öyrənməyi gündəmə gətirir və beləliklə də, ərəb ədəbi tənqidinin ən mühüm nəzəri əsaslarının hazırlanmasını vacib bir məsələ kimi ortaya qoyur. Pərdə arxasında, mübhəm olan

çoxmənalı fikirlərin araşdırılması bu baxımdan müxtəlif ixtilaflara gətirib çıxarmışdır. Başqa sözlə, Qurandakı müştəbəh ayələrin araşdırılmasına həvəs, oradakı geniş mənalara açılmasına rəğbət ərəb tənqidçilərinin arasında müəyyən mənada fikir ayrılıqlarına səbəb olsa da, ümumilikdə ərəb ədəbi tənqidinin nəzəri əsaslarının yaranmasına və eyni zamanda sürətli inkişafına təkan vermiş oldu [13, s.198].

Üçüncü fəslin bitməsi ilə İbn Quteybənin bəyan və Quran üslubunun ərəblərin ümumi üsulları ilə müqayisəli şəkildə təhlili sona çatır. Bütün bunlardan sonra isə qeyd olunmuş müqayisəli təhlildən çıxarılan nəticələrə nəzər yetirilir.

Nəticə. Beləliklə, elmi yaradıcılığını, əsasən Quranın dil və ifadə tərzində qurmuş İbn Quteybənin ərəb ədəbi tənqidinin qayda və prinsiplərinin Quran mətni əsasında müəyyənləşdirilməsində böyük rolu olmuşdur. Belə ki, o, şeir və nəsrin ölçülərini, vəznini, Allah kəlamının dil və üslubuna əsasən təyin etmiş və bununla da ərəb söz sənətində bəyanın həm dil, həm də üslub baxımından yüksəkdə olmasını sübut etməyə çalışmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. ابن قتيبة تأويل مشكل القرآن. تحقيق: أحمد صقر. طبع الحلبي، 1954 ص.
2. ابن قتيبة. أدب الكاتب. تحقيق: محمد الدالي. مؤسسة الرسالة، 2008 ص.
3. محمد زغلول سلام. أثر القرآن في تطور النقد العربي (إلى آخر القرن الرابع الهجري). قدم له الأستاذ محمد خلف الله أحمد - مكتبة الشباب بالقاهرة - ط 1 - د/ت، ص.
4. Həmidov İ. Azərbaycan ədəbiyyatı klassik ərəb ədəbiyyatşünaslığında. Bakı, 2007.
5. Quliyeva M.H. Quran bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2008.
6. عبد العزيز عبد المعطي عرفة. قضية الإعجاز القرآني. بيروت، 1975 ص.
7. ابن قتيبة. أدب الكاتب. تحقيق: محمد دالي. بيروت. د/ت، ص.
8. Гамидов Имамверди. Ибн Кутайба и мавали (Жизнь и труды по шуубизму, «адабу» и критике поэзии). Баку, 1998, 144 с.
9. Philip. K. Hitti, The History of Arabs, 7th edition (London: Macmillan, 1960).
10. Quliyeva M.H. Klassik Şərq poetikası. Bakı, "Yazıçı", 1991.
11. Qurani-Kərim (Tərcümə edənələr: V.Məmmədəliyev, Z.Bünyadov). Bakı, Azər məşr, 1991.
12. Крымский А.Е. История арабов и арабской литературы. тт. I, II, СПб, 1918.
13. طه حسين. من حديث الشعر والنثر. الطبعة العاشرة. دار المعارف. 1984، ص.

ON THE WORK "MUSHKIL AL-QURAN" OF IBN QUTAYBAH

Summary

İbn Qutaybah, one of the most famous figures of medieval Arabic philosophy, in the middle of the ninth century was ahead of the Ahli-Sunna scholars, i.e., the Sunni scholars who fought against the movements of Kalamiyya and the

Mutazillits (orthodox and opposition Muslim theologians). He devoted a part of his life to the study of the Quran, and he studied this divine word in various ways.

In the aforementioned works, the author acted as the leader of the faith adherents, giving consistent answers to philologists gathered around different sects and religious denominations of his time, and tried to preserve and spread the ideas of his sect. In his philological studies of Quran Ibn Qutaybah compared samples of Arabic poetry and prose with the text of the Quran in his work القرآن ل م, trying to clarify the style and standards of the language in accordance with Quran, preferring the style of the Quran in various artistic expressions.

Key words: Arabic literature, The Abbasid historical period, Arabic literary criticism, Ibn Qutaybah, "Mushkil al-Quran"

О ПРОИЗВЕДЕНИИ «МУШКИЛ АЛ-ГУРАН» ИБН КУТАЙБЫ

Резюме

Ибн Кутайба, одна из самых известных фигур средневековой арабской философии, был в середине девятого века впереди ученых ахли-сунна, то есть суннитских ученых, которые боролись против движений каламийя и мутазиллитов (ортодоксальных и оппозиционных мусульманских богословов). Он посвятил часть своей жизни изучению Корана, причем изучал это божественное слово различными способами.

В указанных работах автор выступал в качестве главы сторонников веры, давая последовательные ответы филологам, собравшимся вокруг разных сект и религиозных конфессий своего времени, и попытался сохранить и распространить идеи своей секты. Ибн Кутайба во время его разнообразного филологического исследования Корана в работе «القرآن مشكل» сравнивал образцы арабской поэзии и прозы с текстом Корана, пытаясь прояснить стиль и стандарты языка в соответствии с Кораном, отдавая предпочтение стилю Корана в использовании различных художественных фигур.

Ключевые слова: арабская литература, период Аббасидов, арабская литературная критика, Ибн Кутайба, произведение "Мушкил ал-Гуран"